

PRIKAZI

VII. simpozij etnologa konzervatora Hrvatske i Slovenije, 11. – 13. listopada 2017., Krško, Slovenija

Međunarodni simpoziji etnologa konzervatora Hrvatske i Slovenije, usmjereni na problematiku zaštite i očuvanja etnografske kulturne baštine, održavaju se već dvadesetak godina naizmjenično u Hrvatskoj i Sloveniji. Od 11. do 13. listopada 2017. godine održan je VII. simpozij u Krškom pod naslovom *Upravljanje kulturnom baštinom: od vrednovanja do interpretacije*. Na njemu je u dvije sesije održano dvadeset izlaganja te rasprave. Simpozij su organizirali Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenije, područne jedinice u Novom Mestu i Ljubljani, Kulturni dom Krško te Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Zagrebu.

U prvom tematskom sklopu pod naslovom “Vrednovanje kulturne baštine” predstavljena su izlaganja koja su iz različitih gledišta osvjetljavala problematiku vrednovanja kulturne baštine u konzervatorskoj praksi. Dušan Štepec iz područne jedinice u Novom Mestu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije u uvodnom je predavanju pod naslovom “Problematika uveljavljanja enotnega sistema vrednotenja v konservatorski praksi” ustvrdio postojanje potrebe za jedinstvenim i jasnim interdisciplinarnim sustavom vrednovanja kulturne baštine, koji mora poštivati i specifične aspekte vrednovanja pojedinih struka u konzervatorskoj službi. Jadran Kale sa Sveučilišta u Zadru i kustos Muzeja grada Šibenika je u predavanju “Koliko je obvezujući čl. 15. Konvencije o zaštiti nematerijalne kulturne baštine?” problematizirao odredbe čl. 15 Konvencije iz 2003. godine koji govori o značaju i ulozi baštinskih udruga pri očuvanju i upravljanju kulturnom baštinom. Saša Roškar iz područne jedinice u Kranju Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je u izlaganju pod naslovom “Katalog sušionica: vaja v vrednotenju in tipologiji” predstavila pilot-projekt popisa sušionica za voće, lan i hmelj u Sloveniji. Sanja Lončar s Filozofskog fakulteta u Zagrebu je u predavanju pod naslovom “Tradicij-ska drvena arhitektura i seoska naselja u depopuliranim područjima Hrvatske: problemi i izazovi pri istraživanju, valorizaciji i očuvanju” predstavila probleme višegodišnjih istraživanja drvene arhitekture i sela na depopuliranim područjima Banovine u Sisačkomoslavačkoj županiji. Estela Radonjić Živkov iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu je u predavanju pod naslovom “Sepulkralna arhitektura, višeslojnost valorizacije” upozorila na vrednovanje nadgrobne arhitekture, odnosno nadgrobni-h spomenika koji sadrže višeslojna značenja. Andreja Bahar Muršič iz područne jedinice u Ljubljani Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije predstavila je izlaganje pod naslovom “Merila vrednotenja in finančne spodbude”, u kojem je iznijela iskustva surad-

nje s vlasnicima seoskih objekata koji su se prijavljivali na gradski javni natječaj kojim Grad Ljubljana potiče razvoj i očuvanje seoskih domaćinstava na prigradskom području. Viktorija Momeva Altiparmakovska iz Nacionalne ustanove – Zavoda za zaštita na spomenicite na kulturata i Muzeja Bitola iz Makedonije je u predavanju pod naslovom “Valorizacija na manastirskata vodenica vo selo Žvan” predstavila primjer izrade elaborata vrednovanja vodenice u selu Žvan u općini Demir Hisar u Makedoniji, što su ga izradili u konzervatorskoj službi zbog planirane izgradnje ribnjaka i turističkog kompleksa u njegovoj blizini. Marvy Lah iz područne jedinice u Novoj Gorici Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije se u predavanju pod naslovom “Vrednotenje kulturne krajine v sistemu varstva kulturne dediščine” usredotočila na problematiku vrednovanja kulturnog krajolika. Ana Mlinar iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu je u predavanju pod naslovom “Pozitivni primjer vrednovanja i održivosti tradicijskog graditeljstva u suradnji s Gradom Velika Gorica” predstavila pozitivna konzervatorska iskustva projekta obnove tradicionalne graditeljske baštine u Turopolju, započetog 2014. godine u četiri turopoljska mjesta (Mraclin, Buševac, Okuje i Kuče). Andrejka Ščukovt iz područne jedinice u Novoj Gorici Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je u predavanju pod naslovom “Vrednotenje naselbinskega spomenika na primeru naselja Goče” predstavila metodu vrednovanja sela Goče, koje je jedno od najvažnijih zaštićenih ruralnih naselja njihove područne jedinice. Vito Hazler, umirovljeni profesor s Oddelka za etnologiju in kulturno antropologiju Filozofske fakultete u Ljubljani, imao je izlaganje pod naslovom “Wandelbahn-i – kulturna prepoznatnost evropskih termalnih zdravilišč: izziv za vprašanja konservatorskega vrednotenja, upravljanja in funkcije”, u kojem je upotrebom vremenskih i funkcionalnih kriterija analizirao baštinske vrijednosti natkrivenih šetališta u termalnim lječilištima u Sloveniji i svijetu.

Drugi tematski sklop s naslovom “Interpretacija i upravljanje kulturnom baštinom” bio je posvećen problematici koja je vrlo važna za očuvanje odnosno uključivanje obnovljene nepokretne kulturne baštine u svakidašnji život. Uvodno predavanje pod naslovom “Kako očuvati manje značajnu kulturnu baštinu: prijedlog za uvođenje nove kategorije kulturnog dobra” izložili su Ugo Toić iz Otočne razvojne agencije d.o.o. za očuvanje otočja Cres – Lošinj i Tatjana Lolić, načelnica Sektora za konzervatorske odjele i inspekciju Ministarstva kulture RH. Predstavili su pilot-projekt lokalnog razvoja otoka Cresa, proveden na Cresu u razdoblju 2010. – 2015. godine metodom participativnog pristupa. Eda Belingar iz područne jedinice u Novoj Gorici Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je izlagala na temu “Upravljanje kulturnih spomenikov v Parku Škocjanske jame”. U izlaganju je predstavila svoja konzervatorska iskustva na primjeru upravljanja kulturnim dobrima u Regijskom parku Škocjanske jame, koja su 1986. godine uvrštena na UNESCO-ov popis svjetske baštine. Ljubica Dimitrijević iz Republičkog zavoda za zaštitu spomenika kulture u Beogradu je u predavanju pod naslovom “Kulturna mesta: kulturne i duhovne vrednosti jugoistočne Srbije” predstavila različite lokalitete povezane s bogatom kulturnom i duhovnom tradicijom kulturnih mjesta u jugozapadnoj Srbiji. Zoran Čiča iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu imao je predavanje na temu “Govor kao nematerijalna kulturna baština: primjeri zaštite i prezentacije” u kojem je izložio problematiku zaštite, očuvanja te popularizacije hrvatskih govora i dijalekata kao nematerijalne kulturne baštine. Eda Benčič Mohar iz područne jedinice u Piranu Zavoda za varstvo kulturne dediščine Slovenije je u predavanju pod naslovom “Turistična namembnost kot aktiven

način varovanja nepremične kulturne dediščine” govorila o problematici plasmana novih (turističkih) sadržaja u obnovljenim zgradama i naseljima kao kulturnoj baštini. Mirela Ravas iz Konzervatorskog odjela u Osijeku izlagala je na temu “Revitalizacija baranjskih pustara: samo još jedna priča ili mogućnost?”. Predstavila je planski izgrađena naselja iz druge polovice 19. stoljeća – *pustare*, koje su se do danas očuvale u baranjskim ravnica sjeveroistočne Hrvatske. Leda Šiling iz Međuopštinskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Subotice je izlagala na temu “Stanje i mogućnosti sačuvanja sunčanih zabata u Vojvodini u 21. stoljeću”. Iznijela je problematiku očuvanja drvenih zabata s motivom Sunca, koji su se na starim vojvođanskim kućama proširili potkraj 19. stoljeća. Amelio Vekić iz Konzervatorskog odjela u Zagrebu je u predavanju pod naslovom “Utvrda Turen Svetojanski” prikazao obnovu protuturske utvrde Turen Svetojanski nedaleko Jastrebarskog s prijelaza 15. na 16. stoljeće. Helena Rožman iz Mestnega muzeja Krško je drugi tematski sklop završila predavanjem pod naslovom “Kulturna dediščina občine Krško in lokalno okolje: prenova in oživljanje kulturne dediščine v lasti lokalne skupnosti”. Prikazala je tri primjera dobre prakse obnove kulturnih spomenika – Valvazorovog kompleksa (2010.), starog grada Rajhenburga (2012.) te Mencingerove kuće (2013.) – realizirana tijekom posljednjeg desetljeća u Krškom uz pomoć grada i države.

Zaključci VII. simpozija *etnologa konzervatora Hrvatske i Slovenije* su:

1. Simpozij je ocijenjen pozitivno jer je riječ o kvalitetnom doprinosu konzervatorskoj teoriji i praksi. Treba ga nastaviti i proširiti na susjedne države.
2. Vrednovanje je važna strukovna zadaća konzervatora, stoga je u službi zaštite kulturnih dobara potrebno kriterije vrednovanja oblikovati kao strukovni standard koji će uvažiti multidisciplinarnost konzervatorske struke. Upravi za zaštitu kulturne baštine predlažemo da vrednovanje u obliku strukovnog standarda bude javno objavljeno.
3. Polazište za oblikovanje sustava vrednovanja treba biti vrijednosni sustav koji se koristi za vrednovanje i upravljanje svjetskom kulturnom baštinom s liste UNESCO-a, uvažavajući pritom specifična mjerila vrednovanja za pojedine struke koje su zastupljene u službi zaštite.
4. Kao pomoćno sredstvo pri objektivizaciji vrednovanja potrebno je pored opisnog upotrijebiti i numeričko vrednovanje u obliku numeričke skale, odnosno vrednovanje bodovanjem, koje omogućuje međusobnu usporedbu vrednovane baštine.
5. Pri planiranju upravljanja kulturnom baštinom potrebno je poticati uključivanje lokalnih i baštinskih udruga aktivnih u očuvanju vlastite baštine jer s njom žive i važna su poveznica između struke i vlasnika baštine. Zaštita i očuvanje kulturne baštine je, naime, zajednička skrb, a ne samo službe za zaštitu kulturne baštine.
6. Topografski pregledi pojedinih vrsta baštine objavljeni u obliku kataloga i zahtjevnijih topografija nužni su alati za kvalitetno vrednovanje kulturne baštine. Stoga apeliramo na Ministarstvo kulture i Upravu za zaštitu kulturne baštine u Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji da u godišnjim planovima rada namijene više financijskih sredstava za izradu takvih istraživanja te za njihovo publiciranje. U Hrvatskoj je u tu svrhu potrebno osigurati uvođenje i upotrebu GIS sustava.
7. Procjenjujemo da su za očuvanje kulturne baštine nužni planovi upravljanja, čiji je obavezni sastavni dio cjelovit pristup kulturnom dobru, stoga je potrebno poticati njihovu izradu.

8. Depopulacija perifernih područja uzrokuje napuštanje objekata kulturne baštine i degradaciju kulturnog krajolika, stoga je potrebno da resorna ministarstva u svojim strateškim i akcijskim dokumentima za razvoj ruralnih područja uspostave takvu politiku naseljavanja, poljoprivrede i gospodarskog razvoja koja će poticati ponovno naseljavanje ispraznjenih područja, uzimajući u obzir pri revitalizaciji polazišta očuvanja kulturne baštine.
9. Smatramo da bi konzervatori većom prisutnošću na terenu bolje motivirali vlasnike baštine za njezino očuvanje i stručno prihvatljivu obnovu. Pri motiviranju i osvješćivanju vlasnika kulturne baštine te zainteresirane javnosti potrebna im je financijska, strukovna i kadrovska pomoć za pedagošku i promidžbenu djelatnost. Stoga apeliramo na Ministarstvo kulture i Upravu za zaštitu kulturne baštine u Republici Hrvatskoj i Republici Sloveniji da u godišnjim planovima rada namijene više financijskih sredstava za promidžbu obnove kulturne baštine te konzervatorski i konzervatorsko-restauratorski rad na terenu.
10. Ministarstvu kulture predlažemo da javnim natječajima, namijenjenim sufinanciranju programa i projekata iz područja zaštite i očuvanja kulturne baštine, u većoj mjeri nego dosad potiče takve programe i projekte koji uključuju i međuinstitucionalnu suradnju te suradnju s lokalnim zajednicama i baštinskim udrugama.

Dušan Štepec, Dušan Strgar, Ana Mlinar,
Zoran Čiča, Helena Rožman i Boris Mravlje

Nevena Škrbić Alempijević, Sanja Potkonjak i Tihana Rubić,
Misliti etnografski. Kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji, Filozofski fakultet, Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2016., 134 str.

Kao što to već jasno sugerira naslov, knjiga *Misliti etnografski: kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji* usredotočena je na metodologiju suvremenih etnoloških i kulturnoantropoloških istraživanja. Kvalitativna metodologija nije, dakako, differentia specifica etnologije i kulturne antropologije (jer je neizostavan dio procesa spoznaje i u nizu drugih humanističkih i društvenih disciplina), no na ono što to jest upućuje sintagma “misliti etnografski” s početka naslova. “Misliti etnografski”, riječima autorica, znači poimati etnografsko istraživanje kao “način shvaćanja svijeta”, kao “način mišljenja o življenoj svakodnevnici kojoj se može pristupiti nizom različitih pristupa i metoda” (str. 8). Spoznaja o tome da mnoga suvremena etnološka istraživanja nadilaze pojam etnografije – kako s aspekta osmišljavanja istraživačkog pothvata, odnosno formuliranja istraživačkih pitanja tako i u pogledu izbora konkretnih metodoloških postupaka koje istraživači, slijedom toga, smatraju prikladnima za dolazak do što šireg spektra znanja o temi kojom se bave – ali i gledište da kombiniranje više metoda i pristupa daje cjelovitiji uvid u istraživani fenomen, neki su od poticaja nastanku ove knjige.

Knjiga *Misliti etnografski* daje uvid u kompleksnost kvalitativnih istraživačkih pristupa te upućuje na širok spektar metoda i tehnika kojima se etnolozi i kulturni antropolozi koriste u svome radu. U izboru pristupa i metoda koje su obradile u zasebnim cjelinama knjige autorice su se vodile njihovom zastupljenošću u recentnim istraživanjima, odnosno utjecajnošću njihove primjene na svekolik suvremeni etnološki i kulturnoantropološki rad. Knjiga tako, uz uvod, sadrži poglavlja o fenomenologiji, utemeljenoj teoriji, teoriji afekta, autoetnografiji i feminističkoj etnografiji. Svaku su od tih istraživačkih strategija autorice nastojale predstaviti što obuhvatnije i sistematičnije donoseći pregled i pojašnjenja relevantnih koncepata, informacije o “povijesti” određenih metoda i pristupa, odnosno o njihovu nastanku i razvoju, te o ulozi i doprinosu najpoznatijih predstavnika u tome, o ključnim obilježjima spomenutih metodoloških usmjerenja te o ulozi svakog pojedinog pristupa u etnologiji i kulturnoj antropologiji. Osobito je zanimljivo i vrijedno to što su autorice, kako bi što kvalitetnije predstavile navedene istraživačke strategije, svaku od njih prikazale i na primjeru, upuštajući se pritom u pothvat razotkrivanja metodološke pozadine odabranih istraživanja, odnosno objavljenih domaćih i inozemnih etnoloških i kulturnoantropoloških tekstova pokazujući da, i kada je naizgled nevidljiva, metodološka strategija postoji. Time su studentima etnologije i kulturne antropologije, kojima je knjiga primarno namijenjena, dodatno približile različite strategije, odnosno smjernice za osmišljavanje i provedbu istraživačkog pothvata ali i za pretakanje tako dobivenih spoznaja u tekst. Iako je knjiga u prvom redu nastala u cilju približavanja, odnosno jasnije artikulacije i dostupnosti suvremenih metodoloških znanja na hrvatskom jeziku studentskoj populaciji, zadovoljne će čitatelje zasigurno naći i među brojnim “korisnicima” kvalitativne metodologije iz različitih društveno-humanističkih područja.

Ana-Marija Vukušić

Goran Pavel Šantek, *Dinamo – to smo mi! Antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, FF Press, Zagreb, 2017., 91 str.

Pisati o fudbalu u današnje vreme naučniku predstavlja svojevrsan izazov, suočavanje sa fenomenom koji balansira između dokolice i sveta surovog biznisa, između globalne popularnosti i lokalnog otuđenja. Ono podrazumeva hvatanje u koštac sa svim paradoksima koji su se očitovali tokom duge transformacije ove igre iz “zabave za puk” u veoma vredan komercijalan proizvod popularne kulture.

Jedna od centralnih tema savremenog fudbala u tom je smislu – lojalnost. Drugačije formulisano, ključno pitanje koje se postavlja odnosi se na to kome zapravo pripadaju fudbalski klubovi, i za koga se danas igra ta igra. Ukoliko se pogleda model funkcionisanja najbogatijih i najmoćnijih klubova Evrope, jasno je da se utakmica igra na globalnom polju, i da se, iz perspektive profita, više ceni prisustvo na tržištima poput Kine nego u lokalnim zajednicama iz kojih su ovi klubovi potekli, i zahvaljujući čijoj su podršci dugi niz godina i opstajali. Većina gledalaca na stadionima u engleskoj Premijer ligi danas pripada

ili krugovima srednje i visoke srednje klase ili navijača-hodočasnika koji su došli da posmatraju "svoj" klub iz udaljenih zemalja. Tradicionalna publika, nekadašnji pripadnici radničke klase, proterana je sa ultramodernih stadionskih zdanja, dizajniranih da pruže kompletno zadovoljstvo konzumentu fudbalskog spektakla. Poput ekonomskih izbeglica, bez mogućnosti da si priušte preskupe karte, mnogi navijači svoj klub podržavaju u pabovima, ostavljajući stadione da se postepeno pretvaraju u "ne-mesta". Ona manje srećna i bogata društva, poput hrvatskog ili srpskog, nemaju ni takvu vrstu privilegije, jer se tu fudbal igra na ruiniranim objektima, izgrađenim u davnom socijalizmu, a publika uglavnom svedoči lošoj i dosadnoj igri. Ukoliko publike uopšte ima.

Knjiga Gorana Šanteka *Dinamo – to smo mi! Antropološki ogledi o Dinamu i njegovim navijačima* otvara upravo ova kompleksna pitanja, u fokus stavljajući – kako sam naslov sugeriše – zagrebački Dinamo i jednu kompleksnu skupinu ljudi koji se izjašnjavaju kao njegovi navijači. Krećući se tragom njihovog sukoba s upravom kluba, autor postavlja suštinsko pitanje – kome pripada i zbog koga postoji GNK Dinamo? Usmerivši se na ovu studiju slučaja, Šantek zahvata veoma široko istraživačko polje, baveći se kompleksnom spregom različitih politika identiteta, koje u konačnici rezultiraju političkim angažmanom *par excellence*. Autor pritom razotkriva različite aspekte ispoljavanja moći i kontrole, ali i strategije otpora takvom sistemu.

Uvodeći čitaoca u problematiku kojom se knjiga bavi, autor u prvom poglavlju iznosi podatke o nezadrživoj globalnoj ekspanziji fudbala. Ukazuje na snažan porast broja gledalaca, ali i na ulaganje u infrastrukturu u delovima sveta gde ovaj sport nije tradicionalno popularan, poput Kine ili SAD-a. S druge strane, naizgled paradoksalno, podaci o posećenosti utakmica u Hrvatskoj nogometnoj ligi pokazuju potpuno suprotnu tendenciju, gde je broj gledalaca konstantno u padu, što se posebno očituje kada je u pitanju jedan od dva najveća hrvatska kluba – zagrebački Dinamo. Stavljajući u prvi plan ovu činjenicu, Šantek postavlja pitanje zbog čega je to tako i nagoveštava pravac u kome se nastavlja tekst, prateći isprepletene faktore kroz koje se susreću globalizacija, ali i lokalno specifična "društvena tranzicija", definisana polu-periferijskom pozicijom u kojoj se Hrvatska našla usled evropske preraspodele moći nakon pada Berlinskog zida. Na ovaj način, autor ne proniče samo u strukturne uslovljenosti fudbala, već – kroz razumevanje njegovog funkcionisanja – i čitavog hrvatskog društva. U narednom poglavlju autor se fokusira na motivaciju ljudi da uopšte gledaju fudbal, ističući različite porive – od kulturno uslovljenih pa do onih koji temelje imaju u dubinskoj ljudskoj psihologiji. Ipak, ma šta god motivacija bila, autor opravdano ukazuje na to da jedan fudbalski klub teško može opstati bez zajednice iz koje je potekao, i da diskontinuitet u vezi između kluba i njegovih navijača može proizvesti trajne posledice u pogledu slabljenja njihovih identitetskih poveznica. Prateći tu nit, sledeće poglavlje posvećeno je "zagrebačkim boysima", odnosno navijačima Dinama. U njemu se nudi istorijski pregled razvoja ove grupe te se pokazuje kako su transformacije unutar nje pratile trendove evropskog navijaštva. Oni se, prema autorovom tumačenju, kreću ka savremenom "post-huliganskom" trenutku, u kome je akcenat angažmana – kao i u slučaju mnogih drugih savremenih navijačkih grupa – mnogo više na vrednostima zajednice koje oličava voljeni klub nego na nasilju i huliganizmu. U narednom poglavlju pod nazivom "Dinamo i pitanje društvene kontrole" nudi se analiza načina na koji se definiše kontrola nad jednim fudbalskim klubom, ali

i strategije otpora i hegemonijske borbe koje se na tom polju odvijaju. Vraćajući se na Dinamo i borbu navijača protiv, prema njihovom mišljenju, uzurpacije i privatizacije kluba od strane njegovih nominalnih upravljača, autor ukazuje na strategije jedne i druge strane u pokušaju uspostavljanja simboličke, ali i stvarne kontrole. Nastavljajući se na prethodno izneseno, poglavlje “Kad nepravda postane zakon, otpor postaje dužnost” pokazuje čitaocu na koji se način u savremenom fudbalu strukturalno anulira uloga navijača, definišući profit kao jedino merilo uspeha. Upravljačkim strukturama Dinama profit malo zavisi od eksploatacije identitetskih veza kluba sa zajednicom, jer je tržišna logika zasnovana isključivo na prodaji igrača. U tom kontekstu, Šantek ukazuje da komodifikacija fudbala – u ovom slučaju specifična za malo tržište poput hrvatskog – u velikoj meri obesmišljava uticaj lokalne zajednice na funkcionisanje kluba, ispravno ukazujući na to da takvo definisanje polja kao posledicu proizvodi otpor. Modaliteti pružanja otpora subordiniranih subjekata razmatraju se u narednom poglavlju, uz isticanje heterogenosti strategija navijača, gde autor nasilje i agresiju tumači upravo kao odgovor na strukturnu nemogućnost delovanja u okvirima kluba koji oni doživljavaju kao autentično svoj.

Na ovom tragu, autor otvara važnu temu savremenog fudbala, razmatrajući tzv. nove oblike otpora navijača, čije delovanje odlazi daleko od nekada uobičajenog nasilja ka stvaranju promišljenih platformi, često zasnovanih na idejama jednakosti, solidarnosti i direktne demokratije. Upravo se o tome raspravlja u poglavlju “Navijači protiv (post)modernog sporta”, gde se ukazuje kako i Dinamovi navijači postepeno prihvataju tendencije “posthuliganskog” navijaštva, što se ogleda u sve većem broju inicijativa čija je platforma alternativa postojećem stanju. Osmo i deveto poglavlje čitaocu predstavljaju dve takve inicijative – platformu “Zajedno za Dinamo” i projekat malonogomentnog kluba “Futsal Dinamo”. Obe inicijative nastale su kao autentičan izraz navijačkog aktivizma, definisane kao alternative postojećem stanju u “njihovom” fudbalskom klubu GNK Dinamo. I jedna i druga platforma zasnovane su na već pominjanim principima pune participativnosti, adresirajući takav model kao jedini mogući za upravljanje jednim fudbalskim klubom koji se, iz njihove perspektive, razume kao javno dobro. Upravo u ovom segmentu knjige dodatno se ističe važnost i relevantnost Šantekove studije, jer obe pomenute inicijative zapravo predstavljaju deo šireg fronta otpora putem građanskih, alternativnih pokreta prema tekovinama tzv. tranzicijske Hrvatske. Definisanje fudbalskog kluba kao javnog dobra nasuprot konceptu netransparentnog delovanja i neobaziranja na želje i potrebe svojih članova i lokalne zajednice, suštinski predstavlja platformu sa jasnom političkom agendom, čija primenljivost daleko prevazilazi sâm fudbal.

Na samom kraju, autor se na izvestan način “vraća korenima”, vodeći čitaoca tamo odakle je sve i počelo – na fudbalske stadione. Prikazom utakmica hrvatske i slovenačke lige u formi etnografskih beleški, autor ne pruža čitaocu samo uvid u praksu etnografske refleksivnosti, nego ga približava fudbalu kao istraživačkoj temi iz jedine stvarne perspektive – perspektive fudbala kao igre – nekada lepe, nekada ružne, nekada uzbudljive, nekada dosadne – podsećajući da je njegov najčvršći temelj, uprkos svemu, emocija.

Ivan Đorđević

Tihana Rubić, *Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije*, Hrvatsko etnološko društvo, Zagreb, 2017., 311 str.

Prava je šteta da je knjiga Tihane Rubić *Nezaposleni u gradu – antropologija rada i neformalne ekonomije* izašla tek 2017. godine, jer tema knjige i predstavljena građa problematiziraju neke od ključnih događaja i procesa generiranih raspadom Jugoslavije i socijalizma, a koji su presudno utjecali na način života velikog broja ljudi, kao i na njihovu interpretaciju vlastita života i društva u cjelini. Riječ je o fenomenu trajne ili dugotrajne nezaposlenosti, koju živi i preživljava generacija radnika koja je tijekom ekonomske i političke tranzicije devedesetih, nakon propasti velikih industrijskih pogona, ostala bez formalnog zaposlenja. Kako autorica definira, to su radnici koji su izgubili posao kao četrdesetogodišnjaci, uglavnom ostajući trajno nezaposleni, a koji su u javnom, medijskom i političkom životu tijekom i nakon devedesetih zapostavljeni i “zaboravljeni”. Zaboravljeni su i zapostavljeni zasigurno dijelom zbog hegemonijskih predodžbi o tranziciji i stvaranju nove nacionalne države koje se temelje na, kako pokazuje Dejan Jović u knjizi *Rat i mit*, kulturi zaborava, mitotvorstva i laži.

O kojoj se količini prešućivanja i zaborava radi može pokazati i površan pregled zadnjeg poglavlja knjige naslovljenog “Studije primjera”, koje ostavlja snažan afektivan dojam na čitatelja podastirući materijal koji je “javna tajna” za sve one koji su bili svjedoci tranzicije i rata devedesetih u Hrvatskoj, a koji bi se znanstveno mogao obraditi u barem dvije knjige. Tako iz prve priče naslova “O dvije prodaje – *Zepter* posuda i stana” saznajemo da je junakinja radila kao tajnica u jednom tada samoupravnom poduzeću, u kojem je u procesu privatizacije devedesetih proglašen stečaj pri kojem su unutrašnja oprema i prostorije prodani, ispod tržišne cijene, donedavnom voditelju jednog odjela poduzeća. Prostorije je nakon toga kupio poduzetnik koji je tu otvorio prvu privatnu banku u Hrvatskoj, koja je nakon nekoliko godina zatvorena, a on je ubijen u mafijaškom obračunu u centru Zagreba. Dakle, u jednoj rečenici, i u nekoliko stvarnih godina, “doživjeli smo” stečaj, prodaju ispod cijene, smrt u mafijaškom obračunu u “centru” Zagreba! Nakon stečaja, junakinja je priče, kako i sama kaže, malo nepromišljeno odbila ponudu da radi za novog vlasnika jer je, očekujući četvrto dijete, svoju odluku dijelom temeljila na najavi uvođenja institucije majke odgajateljice, koja je trebala biti uvedena zbog nacionalne pronatalitetne politike koja nikada nije u praksi zaživjela. Dakle, temeljila je svoju odluku na lažnim ili neispunjenim političkim obećanjima. Tu krivim odlukama nije bio kraj, naime, negdje tih godina prodala je otkupljeni stan i posudila, uz ovjereni ugovor o posudbi i kamatama, novac “utjecajnoj odvjetnici” koji potonja “do dan danas nije vratila a niti neće”! Povrh toga, živi sama bez potpore obitelji jer se u međuvremenu razvela, roditelji su joj umrli prirodnom smrću, a mlađi brat se “preselio” u Srbiju 1995. jer je u jednom državnom poduzeću dobio otkaz na “etničkoj” osnovi! Iz samo nekoliko rečenica otkriva nam se životna svakodnevnica tzv. običnih ljudi tih devedesetih godina – propast poduzeća, ostanak bez formalnog zaposlenja, oružani obračuni u središtu grada, društveno legitimirano nasilje prema etničkom “drugom”, tj. prema Srbima u Hrvatskoj, financijske i političke prevare, kršenje zakona od strane aktera koji sudjeluju u

radu pravnog sustava (spomenuta ugledna odvjetnica), nefunkcioniranje pravne države od devedesetih do 2017. godine kad je knjiga izašla itd.

Od navedenih mogućih tema Rubić je izabrala fenomen velike nezaposlenosti koja je zahvatila sve zemlje u tranziciji, a posebice se osjetila u Hrvatskoj i zemljama bivše Jugoslavije (osim možda Slovenije). Takva sveprisutnost nezaposlenosti u Hrvatskoj često se pripisuje ratnim okolnostima koje su s većim i manjim intenzitetom vladale od 1991. do 1995. Nasuprot tom popularnom mnijenju, ekonomski analitičari ističu da je ona uglavnom plod loših političkih i gospodarskih odluka, tako da danas možemo govoriti o strukturalnoj nezaposlenosti koja je gotovo neiskorjenjiva i koja i dan danas traje.

Tihanu Rubić je iz tog razloga zanimalo kako uopće žive ti trajno nezaposleni, odnosno taj trajno nezaposleni "obični" čovjek, taj trajno nezaposleni "narod" te kako taj "običan čovjek" poima vlastitu nezavidnu situaciju. U fokusu njezina istraživanja bila je negdašnja radnička klasa, manualni radnici i administrativno osoblje, koji su u tranziciji ostali bez formalnog zaposlenja, njihove strategije za podnošenje novonastale situacije, mehanizmi s kojima su uspjeli osigurati nastavak materijalne egzistencije, način organiziranja vlastite svakodnevnice, kao i interpretacije nezaposlenosti, svakodnevnice, njihove društvene pozicije i društva u cjelini. Zanimalo ju je na koji su način dugotrajna nezaposlenost i smanjena ponuda na formalnom tržištu rada od devedesetih naovamo oblikovali životnu svakodnevicu nezaposlenih u Hrvatskoj. Osim motivacije pokrenute općedruštvenom situacijom, snažan istraživački impuls dobila je zbog uočenog nedostatka znanstvenih i kulturnoantropoloških istraživanja fenomena nezaposlenosti u Hrvatskoj. Naime, kako je primijetila, u istraživanjima nezaposlenosti i siromaštva kronično nedostaju kvalitativna znanja i spoznaje o obrascima ponašanja, kolektivnim i individualnim vrijednostima, racionalizacijama i potrebama nezaposlenih u tranzicijskom procesu u Hrvatskoj. Uz to, aktualizirala je, već ranije uočen, nedostatak kulturnoantropoloških istraživanja tranzicijske svakodnevnice, kao i nedostatak socioekonomskih istraživačkih tema u hrvatskoj etnologiji, koja se ranije isključivo bavila tradicijskom kulturom zaneamarujući težak ekonomski položaj sela i seljaka.

Središnja teza knjige je da su u oblikovanju života nezaposlenih u proteklim dvama desetljećima bila ključna dva aspekta: aktivnosti u sferi neformalne ekonomije te sustavi pomoći i solidarnosti u okviru neformalnih društvenih grupa, pri čemu su se najvažnijima pokazali obitelj i naselje. Rubić je navedene aktivnosti i grupnu dinamiku primarno interpretirala metaforom "strategije preživljavanja", koju je često susretala u javnom, znanstvenom i privatnom diskursu kazivača, a kojom je unaprijed, naravno ne posve, ograničila dosege i zaključke istraživanja.

Osnovnu tezu knjige o važnosti i dominaciji neformalne ekonomije i neformalnih grupnih odnosa u životu formalno nezaposlenih, autorica je formulirala na osnovi dugogodišnjeg terenskog istraživanja u jednom zagrebačkom naselju. Podaci s terena usmjerili su i definirali analitički okvir koji se jednostavno "otvarao" sa svakim novim kontaktom. Naime, ubrzo se pokazalo da "rad na crno" ima svoju povijest u socijalizmu, da je za njegovo postojanje važna solidarnost na razini obitelji i naselja te da je za život današnjih nezaposlenih iznimno važna transgeneracijska solidarnost. Autorica se pritom susrela s dvije iznenađujuće činjenice koje su dalje oblikovale istraživanje i preliminarne zaključke. Jedna je iznenađujuća spremnost sugovornika da govore o svojoj neformalnoj, izvan-

zakonskoj radnoj aktivnosti, a druga je relativna perzistencija neformalnih aktivnosti bez obzira na promjene u formalnom ekonomskom i političkom sistemu, odnosno bez obzira na prijelaz iz socijalizma u suvremeni kapitalizam. Prema riječima Rubić, “[s]uvremene naracije otkrivaju sveprisutnost i perzistentnost neformalnih ekonomskih praksi i u socijalizmu, što nas navodi na pretpostavku da aktivnost u sferi neformalne ekonomije nije isključivo vezana uz krize i smanjene ponude na formalnom tržištu rada” (str. 23). Štoviše, Rubić ovom knjigom zagovara postojanje (neformalnih) kontinuiteta unutar (formalnih) promjena kao i to da neformalna ponašanja pokazuju iznimnu otpornost na formalne institucionalne promjene jer je, prema njezinim riječima, “[s]fera neformalne ekonomije [...] u Hrvatskoj bila sveprisutna i u socijalizmu, ‘zlatnom dobu’ formalne zaposlenosti. Sveprisutna je i danas te tijekom protekla dva desetljeća tranzicije, otkada bilježimo drastičan porast formalne nezaposlenosti i deficit ponuda na formalnom tržištu rada” (str. 30).

Ovim zaključkom autorica se donekle suprotstavlja popularnim i znanstvenim predodžbama o vremenskom, ideološkom i vrijednosnom diskontinuitetu između socijalizma i tzv. tranzicije. Iako je središnji dio knjige podijelila u dva odvojena poglavlja naziva “Socijalizam” i “Tranzicija”, stalno pronalazi poveznice tih sustava u sferi neformalnih ekonomskih praksi. Dosljedna etnografskoj metodi u tome slijedi priče svojih kazivača, koji su najčešće spominjali razdoblje formalne zaposlenosti u socijalizmu kada su također prakticirali “rad na crno” u raznim oblicima. Tako je analitički najdosljedniji i etnografski najiscrpniji dio središnjeg dijela knjige posvećen bespravnoj izgradnji naselja za vrijeme socijalizma i stambenoj politici u Jugoslaviji. Prikaz neformalnih aktivnosti u vremenu socijalizma ostavlja najjači dojam na čitatelja budući da su najkoherentnije prikazane i stalno evocirane u dijelu knjige posvećenom tranziciji. Čini se da to nije bio izbor same autorice jer i sama navodi da je “[s]ocijalizam [...] najistaknutija referentna točka u promišljanju vlastite sadašnje nezaposlenosti mojih sugovornika” (str. 260). Slijedeći njihove priče, autorica sadašnju nezaposlenost u vremenu tranzicije nadopunjuje pričama o neformalnim ekonomskim aktivnostima za vrijeme socijalizma. Ta je okosnica uvelike formirala analitički okvir knjige oko trogeneracijskih obiteljskih struktura te naselja, ključnih struktura za “preživljavanje” sadašnjih nezaposlenih.

Za autoricu tako nezaposleni prestaju biti isključivo “nezaposleni”, već postaju nosioci različitih identiteta i uloga koji im pomažu da “prežive” dugotrajnu formalnu nezaposlenost. U praksi su se posebno značajnima pokazali odnosi i kontakti unutar naselja, solidarnost ali i konflikti. Identiteti nezaposlenih pokazali su se pokretljivima i mnogostrukima: “Stoga možemo govoriti o uočenoj pluralnosti kulturnih identiteta nezaposlenih na nivou naselja i šire, koji su, također, mehanizam (strategija) kojom nezaposleni ostvaruju prije svega svoj simbolički integritet. Nezaposlenost je, tako, jedna, ali ne i jedina odrednica njihova identiteta. Nezaposleni su i roditelji i bake i djedovi, oni su politički angažirani pojedinci na lokalnoj razini, oni su susjedi i prijatelji, oni su potrošači i šetači u tzv. šoping-centrima, sudionici u neformalnoj ekonomiji i ‘nadmudrivači’ sustava” (str. 263). Drugim riječima, oni su aktivni sudionici društva u kojem, više ili manje uspješno, nastoje ostvariti materijalnu i simboličku egzistenciju. Posebna vrijednost knjige je prikaz života nezaposlenih žena, čija je pozicija mahom još teža, kao i njihove uloge u neformalnoj ekonomiji. Autorica dekonstruira uvriježene i opće predodžbe o nezaposlenima

kao o homogenoj populaciji i prenosi svoj dojam da je riječ o snalažljivim i racionalnim ljudima koji se umiju nositi s vlastitom nezaposlenošću, ali pritom ne uspijevaju učiniti svoj ekonomski položaj boljim, nego ga samo održavaju da ne bi postao gorim. U tom im najviše pomažu neformalne ekonomske aktivnosti i sustavi podrške kojima se najčešće koriste jer su formalni sustavi propali ili manjkavi. Dojam je da je knjiga uspješna dekonstruirati uobičajene predodžbe o pretežno pasivnoj, nesnalažljivoj, "lijenoj" ili iracionalnoj populaciji. Također, iz primjera je vidljivo da nezaposleni ulažu silan napor, energiju i vještinu samo kako ne bi potonuli u potpuno siromaštvo, simboličku ili stvarnu smrt, ipak se ne uspijevajući trajnije izdignuti iznad svoje liminalne pozicije, "vrteći se u krug".

Uz već prezentirane ciljeve knjige, autorica ističe da bi još jedan od važnih zaključaka ove studije bila i snažna kritika postojećih formalnih sustava jer oni pokazuju slabu učinkovitost na ekonomskoj, socijalnoj i simboličkoj razini, a predodžbe "običnih ljudi" o formalnim sustavima izrazito su negativne, u smislu njihove korumpiranosti, tromosti i neučinkovitosti. Takav zaključak je iz prezentiranog materijala moguće izvući uz dojam da je taj cilj ipak manje vidljiv i nedovoljno naglašen u samom tekstu. Naime, budući da se autorica u knjizi dobrim dijelom oslanja na stavove kazivača, kritiku postojećeg sistema ostavlja njima suzdržavajući se od vlastite sinteze jer kako i sama kaže: "Nastojala sam fenomenu nezaposlenosti pristupiti holistički i višedimenzionalno, čak i na štetu 'sistematičnijeg', 'preglednijeg', 'koherentnijeg' prikaza građe" (str. 216). Njezin vlastiti sud o neformalnoj ekonomiji i formalnom sistemu, s nekoliko koherentnih zaključaka, možemo pronaći samo na kraju poglavlja o socijalizmu. Iz tog razloga, u pojedinim dijelovima studije, posebno kad je riječ o vremenu tranzicije, autorica ne iznosi vlastiti sud o prezentiranom materijalu.

Mišljenja sam da takvo istraživačko usmjerenje ima svoje prednosti ali i mane, jer se čini da je iz prezentiranog materijala moguće izvući i drugačije, ako ne i proturječne zaključke. Na primjer, čitajući kazivanja u kojima su kazivači često izražavali negativan stav o formalnim sustavima te čitajući o njihovom svakodnevnom djelovanju, nisam mogao suzbiti dojam da su oni jednako "korumpirani" i na kolektivnoj razini neučinkoviti kao i formalni sustavi. Iako su često kritizirali formalne sustave, socijalizam i suvremeni hrvatski liberalno-demokratski sustav, isto su tako bez ustezanja govorili o vlastitim nezakonitim radnjama u sferi neformalne, "crne" ekonomije, kojima su izravno ugrožavali djelovanje i učinkovitost formalnih sustava. Usto, mahom su iznosili opće i neprecizne ocjene o djelovanju formalnih sustava, uglavnom bez dubljeg uvida u načine njihova funkcioniranja, iz čega je jako teško formirati neki koherentan stav i nijansiranu kritiku "na razini sustava" pa bi se lako moglo zaključiti da su i socijalizam i sadašnji sustav jednako nepravedni ili npr. da su svi sustavi jednako nepravedni prema "običnom" čovjeku. Uglavnom, iz pročitanoj je jako teško formirati nekakav sustavan sud koji bi bio podloga za kritiku formalnih sustava.

U konačnici se čini da bismo, jednako kao što bismo mogli kritizirati sustav, mogli "kritizirati" obične ljude ukazujući na njihovo samodestruktivno djelovanje. Jer taj "običan čovjek", taj suvremeni "divljak", uopće nije "dobar". Lik je to negativca, s nekoliko bitnih značajki.

Običan čovjek je uglavnom zainteresiran za dobrobit svoje obitelji i užeg susjedstva, u ovom slučaju naselja, s kojim održava odnos "ruka ruku mije", u kojem se vrlo precizno

računa omjer uloženog i dobivenog. U tom mikrosvijetu nije toliko važno vlastito mišljenje i moralno djelovanje, već se ono regulira onim "što će ljudi reći". Solidarnost prema široj zajednici ili npr. vlastitoj "radničkoj klasi" pretežno ne postoji, kao ni mnijenje da je poštivanje općih pravila, principa i zakona važno i da njihovo nepoštivanje podriiva i njihovu poziciju i društvo koje je još Hegel definirao kao "opću moć za zadovoljenje potreba". Obični ljudi, prezentirani u knjizi, svojim djelovanjem podrivaju tu opću moć, kako je i sama autorica na jednom mjestu primijetila, "režu granu na kojoj sjede", i iz tog razloga ne mogu nikako poboljšati svoje stanje, već se "vrte u prazno". Štoviše, ako mogu, skloni su potkradanju sustava, države i poduzeća u kojima rade, ili su (za vrijeme socijalizma) radili, kao i podmićivanju i prijetnjama da bi ostvarili svoje ciljeve. Svoje djelovanje uglavnom reguliraju odnosom prema "onima gore", direktorima i političarima, koje ne vole, koje "nadmudruju", ali kojima su, za određeno vrijeme, ipak lojalni, jer iako imaju formalne mehanizme, i u socijalizmu su ih imali, kojima mogu utjecati na "one na vlasti", to ipak ne čine, nego na političkim izborima glasaju za dokazano korumpirane političare i stranke itd. Iz ove moje sinteze lika običnog čovjeka, s kojom se netko možda ne bi složio, postaje jasno da je situacija na "terenu" mnogo složenija nego što bi se na prvi pogled moglo zaključiti, te da na pitanje "Kako živi običan, socijalno ugrožen, narod?" nećemo dobiti jednoznačan odgovor. U tome vidim i najveći doprinos ove knjige. Autorica nam je, dosljedna metodi, otvorila nove horizonte mišljenja i znanja o tome "kako živi narod" koji, iako formalno nezaposlen, ipak radi.

Duško Petrović

Mario Katić, *Smrt u dalmatinskom zaleđu. Mirila od rituala do teatra*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2017., 279 str.

U fokusu ove knjige, koja je nastala na temelju doktorskog rada, su *mirila* – praksa obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom na putu od mjesta njegove smrti do groblja. Autor, etnolog i kulturni antropolog i povjesničar, prikazuje transformaciju *mirila* od posmrtnih praksi, običaja i pripadajućih vjerovanja, preko promjene načina života, do suvremenosti kada su zaštićena kao materijalno i nematerijalno kulturno dobro Republike Hrvatske, postaju turistička atrakcija te inspiracija za izvedbenu umjetnost. Autor propituje i obrazlaže temeljnu hipotezu rada: "funkcija i značenje praksi obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom ovise o kontekstu" (str. 17). U uvodnom dijelu daje pregled istraživanja *mirila*, razvoj istraživačkih pitanja i pristupa te objašnjava proces kojim je došao do kontekstualne analize i promatranja *mirila* u različitim kontekstima bez prostornog i vremenskog ograničavanja.

Knjiga je podijeljena na sedam poglavlja, uključujući zaključak. Nakon "Uvoda" slijedi poglavlje "Mirila kao religijsko-simbolička praksa: dosadašnja istraživanja" u kojem nas Mario Katić upoznaje s najstarijim zapisima i opisima *mirila* te prvim znanstvenim radovima o njima. Donosi dosad neobjavljenu arhivsku građu Instituta za etnologiju i folkloristiku i Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti. U istom poglavlju pronalazimo osvrt na također neobjavljenu građu o *mirilima* u upitnicama

Etnološkog atlasa Jugoslavije (Arhiv Odsjeka za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu) te preslike upitnica. Nakon prikaza prvog etnološkog rada o *mirilima*, koji je napisao Milovan Gavazzi 1978. godine, autor nas upoznaje s istraživanjem *mirila* do recentnog vremena. Kroz prikaz literature i dosadašnjih istraživanja objašnjava kontekst u kojem *mirila* imaju religijsko-simboličku funkciju, na koji su se svi dosadašnji istraživači *mirila* fokusirali. Od 1980-ih do danas *mirila* su privukla arheologe, povjesničare umjetnosti, etnologue i kulturne antropologe, ali i teatrologe.

Osim na hrvatskom etničkom prostoru drugi oblici te prakse poznati su na području Europe. Ne samo u susjednim državama Republike Hrvatske poput Bosne i Hercegovine, Srbije, Makedonije, Crne Gore, već i u Finskoj, Estoniji, Švedskoj. O sličnostima i razlikama obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, kao i o različitoj terminologiji, saznajemo u trećem poglavlju. Katić ističe da je u istraživanju ove teme nužno proširiti geografski kontekst i fokus istraživanja, odnosno komparirati slične prakse i vjerovanja. Stoga promatra dvije razine praksi: prva se odnosi na sve prakse i sve oblike obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom, a druga na specifične oblike kao što su *mirila*, *karsikko*, *offerkast*, *križ-drvo*, *cairns* itd., koji su rezultat lokalnih povijesno-geografsko-političko-religijskih konteksta. U potpoglavlju o terminologiji i naslovu rada objašnjava postojanje različitih naziva za prakse obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom na području zaobalnog dijela primorske Hrvatske (*mirila*, *mjerila*, *počivala*, *počivaljke*, *biljezi*, *bilješke*).

Od četvrtog poglavlja “*Mirila* od religijsko-simboličke prakse do nematerijalne kulturne baštine i turističke atrakcije” prikazuje i analizira što se dogodilo s praksom gradnje *mirila* kada su promjenom životne svakodnevice izgubila svoju “izvornu” funkciju odmaranja s pokojnikom koju su imala u kontekstu posmrtnih običaja i vjerovanja povezanih sa smrti. Nakon pregleda razvoja i problematiziranja koncepta nematerijalne kulturne baštine, prikazuje i analizira proces kojim su *mirila* od napuštena običaja bez funkcije postala nematerijalna kulturna baština Republike Hrvatske i brendirana turistička ponuda s estetskom i ekonomskom funkcijom. Prikazuje primjer južnog Velebita na kojem su *mirila* postala “najoriginalnija turistička ponuda” (str. 157).

Slijedi poglavlje “*Mirila* od rituala do teatra: *mirila* kao izvedbena umjetnost”, u kojem promatra *mirila* kao inspiraciju umjetniku kada postaju izvedbena umjetnost u teatarskom okružju te nastavljaju biti estetizirana i promovirana. Upoznaje nas s izvode-njem “Interaktivnog ambijenta *mirila*”. Riječ je o izvedbi u kojoj volonteri “legnu” u *mirilo* koje grade umjetnici, u prostoru muzeja, galerija ili u prirodnom ambijentu. Volonteri pri tom meditiraju nad svojom smrtnošću ili smrti bliske osobe. Problematicirajući izvedbu, autor se oslanja na teorijska promišljanja Richarda Schechnera, koji smatra da promatranje izvedbe kao rituala ili teatra ovisi o kontekstu: gdje se izvodi, tko izvodi i u kojim okolnostima, tko je publika, sudionici... (str. 198–202). Promatrajući te izvedbe, Katić propituje poveznicu i prepletenost elemenata rituala i teatra.

U preposljednjem poglavlju problematizira “*Mirila* kao mjesta sjećanja na području Bukovice i Ravnih kotara”. Objašnjava proces kojim su se *mirila* na tom području i dijelu Dalmatinske zagore preoblikovala od religijsko-ritualne prakse do mjesta tjelesnog društvenog sjećanja. Na lokalitetima gdje se još uvijek obilježava mjesto odmaranja s pokojnikom značenje prakse i funkcija promijenili su se i prilagodili novom kontekstu. Nadalje, argumentira da se kombinacija kognitivnog sjećanja i sjećanja navika može pri-

mijeniti i na praksu obilježavanja mjesta odmaranja s pokojnikom. Zaključuje da je “običaj”, kako ga definiraju kazivači, postao gotovo samo zapamćena navika koja podsjeća grupu koja izvodi da je to “nekada” za njih imalo simboličko značenje. Praksa održava sjećanje na “običaj” i “tradiciju” te društvene zajednice da se svakom pokojniku mora obilježiti mjesto “njegova” odmaranja.

U zaključku se osvrće na kontekstualnu analizu, opisuje proces kroz koji su *mirila* prošla put od rituala do teatra. Smatra da bi istraživač koji bi se usmjerio samo na jedan kontekst došao do djelomične slike, stoga navodi da je ključni zaključak njegove knjige, te najveći dobitak i znanstveni doprinos, dokazana važnost kontekstualne analize. Prema Katiću, ništa se ne događa izvan konteksta, kontekst najčešće sami biramo i određujemo, dakle sami svjesno ili nesvjesno namećemo značenje onomu što istražujemo. *Mirila* su imala religijsko-simboličko značenje povezano s posmrtnim običajima i tradicijskim vjerovanjima o duši, međutim promjenom životne svakodnevice sredinom 20. stoljeća izgubila su tu funkciju. Nakon toga, kamene suhozidne konstrukcije – *mirila* – bivaju estetizirana i turistički korištena, a koriste se i u izvedbenoj umjetnosti. Nadalje, objašnjava da svaki od navedenih konteksta i ujedno poglavlja rada može stajati samostalno. Međutim, samo okupljeni u cjelinu pokazuju čitav spektar mogućih “relevantnih” konteksta, značenja, funkcija i interpretacija. Polazeći od hipoteze da kontekst utječe na značenje prakse, sama praksa u različitim kontekstima očitovala se kao religijsko-simbolička, kao nematerijalna kulturna baština i turistička atrakcija, mjesto sjećanja i izvedbena umjetnost.

Na kraju knjige nalazi se popis korištene literature i arhivske građe. Knjiga je opremljena s dvadeset šest fotografija u boji koje prikazuju različita mjesta odmaranja s pokojnikom na različitim lokalitetima. Na unutrašnjoj strani korica nalaze se četiri karte s prikazom lokaliteta na kojima je zabilježen neki oblik mjesta odmaranja s pokojnikom u Hrvatskoj.

Ukratko, radi se o iznimno zanimljivom i važnom istraživanju. Autor je uspješno primijenio relevantna dostignuća više znanosti i znanstvenih disciplina oblikovanjem vlastitoga teorijskog okvira istraživanja. Primijenio je raznovrsne etnološke i kulturno-anthropološke metode kao što su intervju, promatranje sa sudjelovanjem, studije slučaja i multilokalna etnografija. Istraživanje je usmjerio na prakse koje rezultiraju materijalnom kulturom, ali su i međuodnosom povijesnog, geografskog, religijskog, ekonomskog i društvenog konteksta manifestirane na različite načine u različitim kontekstima koji su usmjerili istraživanje i rezultirali promatranjem praksi gradnje *mirila* kao religijskog rituala, mjesta sjećanja, kulturne baštine i turističke atrakcije te izvedbene umjetnosti. Uzeo je u obzir mnogostrukost putanja i međusobnu povezanost mjesta i praksi. Radi se o interdisciplinarnom djelu u kojem je kombinirano korištenje spoznaja etnologije i kulturne antropologije, povijesti, folkloristike, izvedbene umjetnosti. Osim znanstvenicima i stručnjacima iz navedenih disciplina, smatram da će knjiga biti korisna i drugima koji se bave posmrtnim običajima, ali i širokom čitateljstvu zbog zanimljivosti tematike.

Marijeta Rajković Iveta

Ana Perinić Lewis, *Otoci otoka Hvara. Pluralizam lokalnih otočnih identifikacija*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2017., 445 str.

Knjiga *Otoci otoka Hvara: pluralizam lokalnih otočnih identifikacija* Ane Perinić Lewis, znanstvene suradnice u Institutu za antropologiju, temelji se na doktorskoj disertaciji obranjenoj 2011. godine i terenskim istraživanjima provedenima u okviru dvaju znanstvenih projekata tijekom tri godine (2006. – 2009.). Iako neupućenom čitatelju može djelovati pomalo zbunjujuće, duhovit naslov, posuđen od opaske Joška Božanića o “otocima na otocima, otocima otoka”, nakon čitanja knjige postaje jasan. Duhovita opservacija o supostojanju “toliko malih svjetova ili organskih ljudskih zajednica koliko ima naselja” (Božanić 1997: 98 prema Perinić Lewis 2017: 45) na jednom relativno malom morem/vodom omeđenom prostoru koji je samo naizgled homogen, najbolje sažima sve ono rečeno u knjizi. Autorica uvodi čitatelja u (barem nekima) nepoznat svijet hvarskih identitetskih zavrzlama i kompleksnih odnosa između stanovnika pojedinih naselja na otoku, pretočenih u živopisne, stereotipne predodžbe o sebi i drugima na otoku Hvaru. A da se radi o pojavi uistinu dugog trajanja, autorica dokazuje minucioznom analizom dostupnih povijesnih izvora, književnih djela i usmene književnosti.

Ugrubo se knjiga može podijeliti u tri dijela (iako je samih poglavlja, naravno, puno više – točnije deset, uz opsežan popis literature i izvora te priloge). U prvom dijelu autorica analizira povijesne izvore u kojima možemo saznati kakve su nekada bile predodžbe Hvarana o sebi samima i o drugima. Ti izvori uključuju različite forme. U govoru “O običajima i zgodama Slavena” Vinka Pribojevića iz 1525. godine, prema tvrdnji autorice, nalazi se dosad najstariji zabilježen spomen stereotipnih predodžbi o “otočnim” drugima, doseljenicima na područje istočnog dijela otoka. Slijedi analiza komedije Martina Benetovića i dviju komedija anonimnih autora u kojima se, kroz likove, te predodžbe nadopunjuju i *regionalnim etnicima*, kako autorica naziva nadimke uglavnom podrugljivog ili barem stereotipnog karaktera koje otočani daju jedni drugima, ali i stanovništvu izvan otoka (Vlasi!). Iz korespondencije i pisama prosvjetitelja s kraja 18. stoljeća (Julije Bajamonti, Ivan Dominik Stratiko i Alberto Fortis) saznajemo da se nije puno toga promijenilo, a možemo i pratiti dinamiku odnosa ne-otočana koji su, u različitim vremenskim razdobljima, boravili na otoku i kao takvi stekli neka svoja iskustva i vlastite predodžbe o otočanima i njihovim međusobnim odnosima. Ti odnosi činili su važan dio, čak i znanstvenog, diskursa među intelektualcima porijeklom s otoka (poput Šime Ljubića) te pružaju zanimljiv dokaz u raspravi o subjektivnosti u objektivnom okruženju znanosti. Osim što u ovom dijelu autorica donosi uistinu sustavnu i minuciozno sastavljenu analizu regionalnih etnika (podrugljivi nadimci), stereotipnih predodžbi po mjestima, po učestalosti, po djelima ili po likovima u komedijama, ona to majstorski upotpunjuje biografskim podacima o svim tim ljudima koji su ostavili svoje zapise, na ovaj ili onaj način, o otoku. Svi su podaci odlično povezani i isprepleteni te se taj dio čita poput kakvog krimića, neovisno o tome što se radi “samo” o tome tko je što o kome rekao i kako je doživio otočane, one s kopna ili pak oni njega. Dio u kojem je autorica analizirala više od 1500 pjesama iz opusa usmene predaje čini zasebnu cjelinu u kojoj je autorica nabrojila motive vode (pa čak i kvantitativno!) u usmenom pjesništvu otoka Hvara. Oni su ovdje

u ulozi dokaza o podvojenosti otoka Hvara, jer korištenje motiva vode u analizi autorice potvrđuje podjelu otoka na istok i zapad, na starosjedioce i *abitante nuove*, koji su, poput mnogih drugih, na otok došli bježeći pred onodobnim ratovima i prijetnjama. To što je riječ o izbjeglicama s relativno bliske geografske udaljenosti (iz današnje perspektive) i iz sličnog kulturnog okruženja, za razliku od većine suvremenih migranata koji dolaze izvan Europe, a da se na otoku dandanas percipiraju kao nešto strano, divlje, surovo i čudno, čak i petsto godina kasnije, može biti, naravno, dekontekstualizirana, ali i dalje zanimljiva usporedba sa suvremenim migracijama.

U drugom dijelu autorica iznosi rezultate svojih terenskih istraživanja. Posebno je zanimljiv antropologu, a pogotovo onom u sličnoj dvojbi, dio u kojem autorica uz metodologiju i autorefleksivni osvrt iznosi iskustvo o tome kako su pojedini kazivači s dozom negodovanja reagirali na propitivanje o tako osjetljivima lokalnim temama (“naše, hvarске, lokalne stvari”) te kako je to saznanje utjecalo na njezino daljnje istraživanje. Važna je odluka autorice da ne poklekne pred potrebom da se “pamte samo lijepe stvari”, a iz reflektivnog monologa autorice vidljivo je da tako misli i dobar dio otočana. S obzirom na potrebu za vjernim i autentičnim bilježenjem izgovorenoga, koje je *sine qua non* u antropologiji i bilo kakvom znanstvenom radu, ne čudi odluka autorice da vjerno bilježi i vulgarizme i otvorena podrugivanja ili stigmatiziranje (kazivači su, naravno, anonimizirani). Prema usmenom kazivanju autorice, knjiga je dobro prihvaćena u zajednici, a da ono što piše u njoj možda neće biti drago svima, ne bi trebalo utjecati na autoričine odluke i znanstveni rad (sličnu je dvojbu na sličan način razriješila Jasna Čapo Žmegač u istraživanju i predstavljanju rezultata knjige *Srijemski Hrvati*).

Obilato i znalačko korištenje relevantnih i suvremenih teorijskih pristupa identitetu, zajednici, granicama zajednice, društvenom sjećanju i samim stereotipima ovu knjigu nimalo ne opterećuje, već samo može zainteresiranog čitatelja pozvati na daljnje vlastito istraživanje.

U tom drugom, mogli bismo reći, ključnom dijelu knjige, autorica nas upoznaje s bogatim svijetom auto i heterostereotipa koji supostoje na otoku. Ona ih je ne samo marljivo pobrojala već i analizirala njihovu genezu te ih kategorizirala prema tipu (stereotipne predodžbe motivirane odjećom, zanimanjem, prehranom, na temelju povijesnih i tragičnih događaja, položaja naselja...). Posebnu skupinu čine stereotipne predodžbe o ženama, opet uz, pa i za rodne studije značajno, autoričino opažanje o dinamici odnosa kazivača i kazivačica u kontekstu istraživačkog intervjua.

Treći dio knjige posvećen je suvremenim nastojanjima da se otok brendira. Kratki pregled razvoja turizma na otoku Hvaru ukazuje na dugo trajanje brenda Hvara kao naj-sunčanijeg otoka te donosi promišljanja autorice o potrebi korištenja raznolikosti koju otok nudi u procesu rebrendiranja. S obzirom na, od autorice uočen, nedostatak korištenja svih otočnih resursa u formiranju turističke ponude (što nije usamljen slučaj), značajni su pojedinačni pokušaji probijanja na tu zahtjevnu scenu od strane samih aktera. Autoricu tu posebno zanimaju oni pokušaji koji se koriste navedenim stereotipnim predodžbama, pogotovo onima koje su bile nositelji stigmatiziranog identiteta.

Osim što nas na izuzetno zanimljiv način uvodi u svijet otoka na otocima, knjiga pokazuje veliku erudiciju autorice, njezinu metodičnost i britku analitičnost. U znanstvenom smislu, ona je izuzetan doprinos ne samo otočnim studijima, hrvatskoj antropolo-

giji i etnologiji, i znanosti, stoga što jednu, mogli bismo reći gotovo tračersku, lokalnu temu, duboko ukorjenjuje u znanstveni diskurs i to na izuzetno kvalitetan način. I dok često znanstveno pisanje zna biti suhoparno ili nerazumljivo, bonus ove knjige je taj što ona to nije. Ovdje ćete kao čitatelj istodobno upoznati jedan drugačiji Hvar, puno naučiti i pritom se odlično zabaviti. Ne zato što je tema jednostavna ili nezahtjevna, već zato što je obrađena i prezentirana tako da ćete je s lakoćom pratiti i upamtiti te s još većim zadovoljstvom preporučiti dalje. Autorica bi se lako mogla okušati u beletristici! To što sad neću prepričavati tko su otočni “dobri divljaci” *Plami, Plamjani, Plamusi* i u kakvom su oni odnosu s hvarskom gospodom *Latinima*, ili pak kakav je odnos Staroga Grada i Hvara, to je zato što taj užitek želim prepustiti Vama.

Olga Orlić

Humor u svakodnevnoj komunikaciji, ur. Renata Jamberšić Kirin, Jelena Marković, Ljiljana Marks i Nataša Polgar, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2018., 357 str.

Zbornik radova *Humor u svakodnevnoj komunikaciji* jedno je od retkih monografskih dela na našim prostorima posvećenih prirodi i ulozi humora u društvu. Reč je o temi koja danas, u vreme sveprisutnih medija, isprepletenosti politike, industrije medija i zabave, te sve izrazitije performativizacije političkog diskursa i zamagljivanja granica između ozbiljnog i smešnog, istinitog i lažnog, sve više dobija na značaju. Ovo izrazito transdisciplinarno delo donosi 16 radova koji humoru prilaze iz perspektive folkloristike, etnografije, analize diskursa, retorike, teorije i istorije književnosti. U radovima se analiziraju uloge i značenja humora u različitim društvenim sferama te u različitim komunikacijskim praksama.

Deo radova posvećen je komunikacijskim ulogama humora u različitim društvenim skupinama definisanim starošću njihovih pripadnika: Zdenko Zeman i Marija Geiger Zeman analiziraju internetske rođendanske čestitke te ulogu humora pri tematizaciji starosti i starenja, zaključujući da ovaj tip humora može imati pozitivne, ambivalentne, a najčešće negativne aspekte. Sa druge strane, Ljiljana Pešikan-Ljuštanović i Jovan Ljuštanović bave se karakteristikama humora u ranom detinjstvu, preciznije smehom predškolske dece. Dečje dosetke i jezičke prakse koje izazivaju smeh autori smeštaju u širi okvir “dečjeg smehotvornog usmeno-književnog kompleksa”.

Sličan pristup humoru, koji u znatnoj meri polazi od forme, imaju i ostali tekstovi u zborniku posvećeni humoru u različitim folklornim, svakodnevnim ili književnim žanrovima. Saša Babić bavi se šaljivim pitalicama tematski povezanim sa rodom, koje je prikupila na internetu i elektronskom poštom. Analizirajući stereotipne predstave koje se iz ovih pitalica mogu iščitati, autorica ističe da šale, vicevi i srodne folklorne forme ne stvaraju rodne stereotipe, nego ih odražavaju. Josipa Tomašić analizira humor u natpisiima na zidnjacima, ukrasnim zidnim krpama koje su žene proizvodile za žene, te se mogu smatrati delom ženske supkulture. Zaključuje da je humoran učinak najčešće rezultat nepodudarnosti između onog što se vidi i onoga što se očekivalo – zbog izdvajanja teksta

na zidnjaku iz govornog konteksta, zbog "seljenja" zidnjaka iz tradicionalne u modernu urbanu kulturu, u odnosu na preovlađujuće predstave o ženi i njenoj ulozi u porodici, ili zbog izneverenih estetskih očekivanja. U komparativnoj studiji o humoru u evropskoj baladi Simona Delić posebnu pažnju poklanja komičnim baladama u mediteranskom prostoru. Davor Nikolić u svom tekstu ističe da za razumevanje anataklaze (ponavljanja reči različitog leksičkog značenja a istog porekla, ili homonimnih reči različitog značenja) u vicevima nije dovoljan samo lingvistički, već i retorički i folkloristički pristup, sa fokusom na krajnji učinak i neposredni kontekst kazivanja.

Deo radova u zborniku posvećen je rekonstrukciji značenja humora u prošlosti, kroz analizu istorijskih književnih i folklorističkih tekstova te arhivskog materijala. Tomislav Matić piše o ismejavanju političkih protivnika u doba humanizma na primeru tekstova Eneje Silvija Piccolominija (pape Pia II). U prilogima Tonka Barčota i Sani Sardelić uz pomoć etnografskih metoda i analize arhivskih snimaka rekonstruiše se humor korčulanske porodice Favro Velo i Nikole Grbina, poslednjeg pastira iz Žrnova na Korčuli. Ivan Marković nas podseća na tekst američkog lingviste Charlesa F. Hocketta "Jokes" (napisanog između 1960. i 1971, a objavljenog 1973. godine) i njegove poglede na viceve. Primenom njegove strukturne tipologije na hrvatsku jezičku građu Marković na neki način rekonstruiše značaj i uticaj koji su Heckettovi uvidi mogli imati na hrvatsku vicologiju u 20. veku.

Na kraju, u nekoliko se radova analiziraju uloge savremenog humora u različitim kulturnim i društvenim sferama. Mojca Ramšak iz različitih pozicija osvetljava odnos između humora i medicine: piše o značaju smeha i humora za zdravlje i lečenje, o profesionalnom humoru lekara i medicinskog osoblja, te o organizovanim grupama kao što su terapeutski klovnovi Rdeči noski i grupe joge smeha u Sloveniji. Ljiljana Logar i Gabrijela Kišiček komparativno istražuju funkciju humora u govorima i izjavama za medije hrvatskih i američkih političara, zaključujući da američki političari humor koriste na uspešniji i promišljeniji način. Rad Renate Jamberšić Kirin donosi analizu humornog i internetskog folklor nastalog kao reakcija na izbornu kampanju, a zatim i pobedu na predsedničkim izborima Kolinde Grabar-Kitarović. Autorica folkloristički pristup nadopunjuje feminističkom analizom sociokulturnih, političkih i rodnih karakteristika analiziranih žanrova. Feministička metodologija i njen pristup humoru, ovog puta u učionici, u središtu je pažnje i Nataše Govedić, čiji tekst ističe značaj i "ozbiljnost" ironijskog postupka prevrednovanja te "potencijal ironije kao metodologije izazivanja tihog smijeha sa glasnim i dugo odjekujućim posljedicama" (str. 355). Ironiju razmatra i Ivan Molek, koji se bavi načinima prepoznavanja ironije u romanima Ivane Sajko, funkcijom "odgođenog smeha" u njima, kao i vezom između disharmonijskih efekata ironije te fragmentacije celine umetničkog dela sa jedne strane i nemogućnosti savršene mimeze s druge strane. Suzana Marjanić u svom tekstu razmatra ulogu i prirodu humora u različitim performativnim umetničkim praksama – od avangarde, preko postavangarde i neoavangarde, do postmoderne i savremene umetnosti u Hrvatskoj. Polazeći od studije Simona Critchleya i triju teorija humora Johna Morrealla, karakteristike ovih teorija primenjuje na stvaralaštvu domaćih umetnika.

Autori u zborniku *Humor u svakodnevnoj komunikaciji* analiziraju izuzetno širok spektar manifestacija humora u komunikaciji – u književnim delima, u konceptualnoj i

performativnoj umetnosti, tradicionalnim folklornim formama i njihovim savremenim modalitetima na internetu, itd. Pritom proučavaju različite forme i žanrove humora – od vica, dosetke, šaljivih pitanja, sve do ironije i sarkazma, pokrivajući veoma velik vremenski raspon – od doba humanizma do današnjih dana. Sve ovo ukazuje da humor nije sporedan, irelevantan i efemeran fenomen – nasuprot raširenim suprotnim ubeđenjima i laika i istraživača – već važan katalizator i pokretač različitih društvenih, kulturnih i političkih procesa. Zbornik se dotiče niza izuzetno relevantnih pitanja o kojima se danas uveliko raspravlja u akademskim debatama posvećenim humoru. Među njima svakako je i pitanje značaja novih medija u reartikulaciji i aktualizaciji poznatih folklornih formi zasnovanih na humoru, kao i pitanje ambivalentnosti humora i njenih posledica na funkcije, značenja i učinke humora u komunikaciji – naročito onoj s političkim predznakom. Zbornik se, takođe, u više tekstova dotiče moralnih aspekata humora i njegovih kapaciteta da otvara prostor za imaginiranje drugačijih društvenih odnosa. Sve to ovu kolekciju tekstova čini važnom referencom za buduća istraživanja humora, a nadam se, i početnim korakom sistematičnijeg bavljenja humorom na našim prostorima, u kome će pažnja biti usmerena ne samo na forme i žanrove humorističke komunikacije, nego i na logiku njihove artikulacije, konzumiranja i cirkulisanja.

Tanja Petrović

Marc Abélès, *Thinking beyond the State*, Cornell University Press, Ithaca, 2017., 124 str.

Alternative oblicima moći koji su povijesno nastajali kao posljedica svemoći tržišta i kapitala sve su češća tema istraživanja. Oživljavaju se rasprave o odnosima između moći i otpora, o društvu protiv države, ponovno se pokreću rasprave o komunizmu kao i analize dinamika mikropolitika, i stvara se novo polje s fokusom na molekularnu politiku – nakon perioda raskida filozofije i strukturalističke antropologije, sada se na raskrižju filozofije i političke antropologije otvara novo eksperimentalno polje. Marc Abélès, antropolog, voditelj studija na EHESS-u i voditelj istraživanja u CNRS-u u Parizu, autor je brojnih knjiga, uključujući *Le Spectacle du Pouvoir* (*Spektakl moći*, 2008), *Anthropologie de la globalisation* (*Antropologija globalizacije*, 2008), *Des anthropologues à l'OMC* (*Antropolozi u WTO-u*, 2011), i jedan je od važnijih francuskih političkih antropologa našega doba.

U kratkom ali vrlo oštrom djelu *Thinking beyond the State* (*Misliti onkraj pojma države*), Marc Abélès nanovo preispituje pitanje čovjekovog stanja otuđenosti i nemoći unutar državne strukture te mogućnost njegovog razvijanja unutar drugačijih oblika političke organizacije. Prekomjerni kapitalizam i financijalizacija te kriza koju su prouzročili imali su učinak oživljavanja pojma nacionalne države kao čimbenika integracije te kao neophodnog bedema protiv turbulencija globalizacije. Suočena s jačanjem protekcionističke misli suvremenih društava, sve neusklađenijih s gospodarskim i strateškim realnostima, ova knjiga ističe granice državne paradigme i predlaže da se odlučnije razmišlja onkraj pojma države, na disciplinarnom raskrižju filozofije i političke antropologije.

Država je nedvojbeno u ozbiljnoj krizi, suočena s globalizacijom koja je znatno slabi, pred trgovinskim imperijem čijim se čini gorljivim pomoćnikom. Klasična kritika birokracije, koja državu pokreće, održava je i daje joj značenje, nije izgubila na važnosti, naprotiv. Je li taj zasebni entitet kompatibilan s demokracijom ili osuđen na oligarhijsku konfiskaciju? Je li država, proizvod podjele političkog i društvenog, između koncepcije i izvršenja, između znanja i neznanja, oblik prilagođen društvu s visokom razinom obrazovanja ili njegovom mobilizacijom? Nije li Nietzscheovo "hladno čudovište" krivo za postupno gušenje svakog oblika spontane solidarnosti, monopoliziranjem i težnjom za zaštitnim mehanizmima (i time rizikom od embolije) i inovčavanjem? Nije li krivo za sterilizaciju latentnih sila u društvu?

Čini se kao da se državni bedem protiv tržišta urušava dok svjedočimo tome kako javna vlast postaje vjernom pomoćnicom kapitala vođenog neoliberalnom logikom. Europa je najbolji primjer toga. Politički je Europa dugo proturječila zakonu tržišta. Međutim, politička konsolidacija europskih institucija, nasuprot dosadašnjem trendu, pojačala je moć tržišta u našim životima, čak i zaštitila tržište od mogućih intervencija demokratskom deliberacijom, kroz ugovore (neutralna valuta, neutralizirani proračun, pravo tržišnog natjecanja koje sprečava javnu intervenciju u proizvodnji). Pomisao kako bi institucionalizacija, sama po sebi, izazvala preispitivanje nejednakog društvenog poretkta rezultat je pomutnje nastale poistovjećivanjem države i općeg interesa.

Stoga državu trebamo promatrati ne samo kao čuvara stečenih prava, koja se uostalom urušavaju poput santa leda u eri antropocena, već i kao sredstvo za dominaciju i otuđenje. Trebaju li u nekom drugačije zamišljenom svijetu, svijetu sposobnom preživjeti nadolazeće tamne oblake, novi politički oblici koji podrazumijevaju "propadanje" države? Marc Abélès ta pitanja ponovno želi razmotriti jer mu se čini da *Levijatan* spada u "svemir zastarjele povijesti" (str. 2).

Abélès pojam države razmatra i kroz misao Gillesa Deleuzea i Felixa Guattarija, za koje izvorna država nema smisla. Njihova je teza da ne postoji trenutak stvaranja države, jer je pojava države uvijek sinkronizirana sa stvaranjem ljudskog društva, poput želje za represijom. Ali je upravo zasluga antropologije, osobito Pierrea Clastresa (autora knjige *Društvo protiv države*) i Marshalla Sahlinsa, to što je pokazala da su neke zajednice izbjegle nužno razdvajanje vlasti i društva. Takozvane primitivne zajednice uspjele su se ograditi od dobrovoljnog stanja servilnosti. Država, dakle, ne mora biti kobna.

No, suvremena se država mora analizirati u svojoj svojoj specifičnosti. Michel Foucault otvorio je put toj analizi pokazavši da je gospodarstvo sfera kroz koju se upravlja pojedincima. "Kako" se nad nama vlada, a ne više "zašto", zapitao se Foucault, razrađujući koncept mikrofizike moći. Prema Foucaultu, predmet moći je promijenjen: nekoć se poistovjećivala s vlašću nad zemljom, a u suvremenom je svijetu postala vladavina nad tijelom, tzv. biomoć (*biopower*) (higijena, osiguranja, zdravlje, kontrola populacije i njezina raseljavanja, obiteljska politika, obrazovanje...).

Dok je teorija suvereniteta koju je razradio Jean Bodin i dalje vodeća misao u analizi moći, njena je stvarnost nadzor pojedinaca i discipliniranje tijela. Stoga je moć zapravo određeni oblik tehnologije. Kako se moć širi kroz društvo i u njega se infiltrira, ona postaje pozitivna pojava. Moć se više ne odražava kroz sprečavanje, već kroz učinkovitost. Navodi nas da nešto učinimo. U nama stvara raznorazne "sposobnosti".

U suvremenom se kapitalizmu moć ne zadovoljava samo stvaranjem proizvoda nego i istovremenom proizvodnjom subjektivnosti. U antropologiji se ističe da se otpor prema moći u velikoj mjeri izražava kroz “infrapolitiku”, na što ukazuje i James C. Scott u opisu populacija južnoazijske regije Zomije, čiji se stanovnici svakodnevno odupiru moći – ne kroz bučne pobune, već kroz strategije izbjegavanja, bijega, ili zaobilaženja. Infrapolitika, tj. isprepletanje politike i društva, također se odražava i u francuskim seoskim političkim praksama koje je promatrao Abélès, a pokazuje se u obliku neformalne hijerarhije koja izbjegava institucionalne mehanizme. Ukratko, u brojnim zajednicama značajan dio političke sfere izmiče utjecaju države. Stoga se političkim djelovanjem može smatrati i svaka intervencija u različitim poljima, na primjer u polju kulture.

Rasprava o prirodi politike u suvremenom svijetu zaslužuje ostati aktualna. No s obzirom na to da se politika ne ograničava unutar jednog institucionalnog polja, nema smisla stremiti za državnom moći koja će svojom intervencijom riješiti sve probleme. Štoviše, politička scena nije neopipljiva, nego se konstruira kroz sučeljavanja, tvrdnje i riječi. Jacques Rancière govori o imanentnosti politike. Politiku shvaća kao val, kao izraz subjektivne nametljivosti i osporavanja. Kada je Marc Abélès proučavao WTO, osvrnuo se na inicijativu četiriju afričkih zemalja koje su formirale radnu skupinu kako bi inicirale razmatranje pitanja koja se tiču industrije pamuka. Time su promijenile ne samo političku scenu na svjetskoj razini nego su i narušile igru WTO-a izražavanjem neslaganja te afirmiranjem sebe samih kao političkih aktera kojima je cilj preoblikovati političku svijest. Vlade više ne vladaju nad onim čime su nama upravljale. Taj gubitak teritorijalne političke supstance remeti sve dosadašnje referentne točke u vladanju, a u političkom je smislu destruktivan u državama poput Francuske gdje je Vlada bila središnji pojam u definiciji koncepta politike. Kako bi se ponovno stvorio dojam dosljednosti, sada se poziva na “narod”. Ali stvarnost je da je država, onakva kakva je zamišljena u svom povijesnom obliku, već osuđena na nestajanje. U svakom slučaju, tako zastarjelo državno uređenje više ne pruža nikakva rješenja kao ni pozivi za ponovnom uspostavom državnog autoriteta.

Međutim, stvara se novi oblik političkog života: “Valovi koji prelaze preko društvene površine, pokreti koji na nju utječu, sve su manje polarizirani državnim reprezentacijama” (str. 94). Društvene su mreže tipičan primjer te pojave. Vrijeme je da potpuno preispitamo koncept politike i vladavine, i da se upustimo u razmatranje politike budućnosti – kozmopolitike. A kao što to Marc Abélès daje naslutiti dok razmišlja onkraj pojma države u *Thinking beyond the State*, državu će to koštati njenog postojanja.

Ana Tomičić

David Graeber, *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti. Lažna kovanica naših snova*, Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko društvo za integralnost, Zagreb, 2016., 359 str.

Pojava američkog antropologa Davida Graebera bila je pravo osvježenje na akademskoj intelektualnoj sceni budući da je ubrzo prepoznat kao autor koji jasno i nedvosmisleno izražava svoje prosudbe o prevladavajućoj političkoj konstelaciji, ali i kao politički akti-

vist koji ne zazire od političkog djelovanja. Široj je javnosti u Sjedinjenim Američkim Državama, Europi i Hrvatskoj postao poznat preko knjige *Dug: prvih 5000 godina* te kao oštar kritičar neoliberalnih ekonomskih politika. Svoj politički i aktivistički put zacrtava prvom objavljenom knjigom *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti* iz 2001. godine u kojoj u predgovoru, uvodu i pojedinim zaključnim poglavljima sumira svoje prosudbe i navodi ciljeve zbog kojih piše, stvara i djeluje. Tako u predgovoru hrvatskom izdanju i u uvodu šire i jasnije elaborira osnovne intencije koje su uvjetovale nastanak knjige. Prema njegovim riječima, kada je započeo pisanje, ciljevi su mu bili relativno skromni – želio je samo pridonijeti antropološkim teorijama vrijednosti. Naime, slijedio je put koji su zacrtali pojedini antropolozi koji su smatrali da se antropologija mora pomaknuti od razumijevanja toga kako različite kulture definiraju svijet na radikalno različit način, prema razumijevanju toga kako te kulture uopće definiraju što je vrijedno, lijepo ili važno. Nakon početnog impulsa ubrzo je, kako kaže, sve više uočavao da se knjiga pretvara u nešto puno ambicioznije, “počela [je] poprimati obilježja političkog traktata, ili barem proširenog ogleada o odnosu između disciplina poput antropologije i politike” (str. 17).

O sadržaju političkog traktata saznajemo već u uvodu. Graeber prvo detektira prevladavajuće društvene, političke i intelektualne tendencije – nestanak klasične političke ljevice u Sjedinjenim Američkim Državama tijekom osamdesetih godina prošlog stoljeća, prevlast ideologije slobodnog tržišta tzv. neoliberalizma, povlačenje “američke ljevice” na sveučilišta, dominaciju “postmoderne” teorije na tim “lijevim” sveučilištima, teorije koju u različitim varijantama karakterizira nesklonost totalnim teorijama, pa posljedično i nedostatak “totalne” ideologije koja bi obećavala promjenu prevladavajućih društvenih i političkih odnosa itd. Na intelektualnom planu u pozadini navedenih tendencija jest “postmoderna” teza, koja se provlači od osamdesetih godina naovamo, a koja kaže da smo ušli u razdoblje u kojem su svi totalizirajući sustavi – znanost, čovječanstvo, nacija – “umrli” te u kojem nema koncepata, teorijskih i praktičnih mehanizama za ponovno sastavljanje svijeta koji se, u stvari, sastoji od mnoštva nesumjerljivih razlika. No, kao što i Graeber sam naglašava, ovako definiran “postmodernizam” poprilično je varljiv koncept koji je rijetko sustavno ekspliciran ili koherentno zastupan od intelektualaca, on je često jednostavno prihvaćen kao niz implicitnih pretpostavki koje se onda ugrađuju u istraživanja i promišljanja. Pokušaje sustavnih eksplicacija sličnih teza i tematizaciju njihova utjecaja na antropološku teoriju i praksu možemo pronaći već u osamdesetim godinama 20. stoljeća. Tako je npr. tezu o nestanku Čovjeka kao telosa antropoloških istraživanja detaljnije tematizirao i popularizirao James Clifford u uvodu zbornika *Writing Cultures*, dok su npr. izostanak volje za totalnom društvenom promjenom tematizirali George Marcus i Michael Fischer u knjizi *Antropologija kao kritika kulture*. Otad je prošlo četrdesetak godina, a od objavljivanja Graeberove knjige gotovo osamnaest tako da ovdje ne vrijedi ulaziti u detaljnije vrednovanje Graeberove početne teze i analizu utjecaja “postmodernih” ideja koje su često nastale samo zbog fragmentarne recepcije istaknutih suvremenih filozofa. Možda je na razini anegdote zanimljivo spomenuti da, na primjer, jedan Lyotard, filozof koji je možda najviše zaslužan za popularizaciju termina postmodernizam u intelektualnim krugovima, nije uopće bio nikakav zastupnik ovdje eksplicirane “postmoderne” teze, a već je krajem sedamdesetih detektirao hegemoniju kapitala i moći u proizvodnji znanja. Njegovo djelo *Postmoderno stanje* najprije je opis nastupajućih društvenih tendencija uz zadržavanje temeljnih teorijskih postavki Kantove

filozofije kojih se nije odrekao, a koje detaljnije eksplicira u zbirci objavljenih pisama *Postmoderna protumačena djeci*.

Graeber se ne želi zadržati na opisu stanja nego želi “stvoriti” teorijske i praktične alternative prevladavajućem neoliberalnom poretku. Iz tog mu se razloga čini da je njegova teorija vrijednosti dobro polazište jer pruža uvide koji izravno i neizravno obogaćuju ili kritiziraju “postmoderna” intelektualna strujanja kao i suvremeni neoliberalni poredak. Svoju kritiku temelji na antropološkom uvidu u način proizvodnje vrijednosti. Prema njegovom prijedlogu, vrijednost se najbolje može pojmiti kao način na koji djelovanja za aktera postaju smislenima, a takvima postaju jedino bivajući inkorporirana u neki širi društveni totalitet koji nužno ne mora postojati “realno” i “objektivno”, već ponajprije u akterovoj imaginaciji. Iako se poziva na nekakav tip totaliteta, Graeber se odmiče od strukturalističke paradigme jer su u središtu njegova poimanja vrijednosti obrasci djelovanja, dakle, dinamičke strukture – koncept koji preuzima od psihologa Jeana Piageta. Drugim riječima, pozivajući se na radove Loisa Dumonta, Karla Marxa, manje poznatog antropologa, Graeberovog profesora sa Sveučilišta u Chicagu, Terencea Turnera, kao i na radove psihologa Jeana Piageta i filozofa Roya Bhaskara, Graeber zaključuje da smislenog pristupa fenomenu vrijednosti nema bez nekog pojma totaliteta. Realizacija vrijednosti je proces usporedbe, stoga ona uvijek nužno implicira barem neku imaginarnu cjelinu, nekakvu publiku, a za aktera je ta publika sve što društvo uopće jest i ona postoji prije svega u imaginaciji aktera. Dakle, postojanje vrijednosti uključuje zamišljanje totaliteta prema kojem se određuje sve ono što je vrijedno djelovanja i življenja. Vrijednosti su, prema tom tumačenju, u stvari procesi stalnog “odmjeravanja” koji se događaju između raznih aktera i zamišljene publike. To ih čini inherentno političkim. Iz tog razloga teorije imaju političke implikacije. S tim temeljnim uvidom Graeber zaključuje prvi dio i, po mome sudu, ključni, nosivi dio knjige.

Taj uvid mu služi kako bi u drugom dijelu knjige ponovno osmislio i potvrdio odnos politike i antropologije, točnije, odnos politike i antropološke teorije te kako bi prevladao postmoderno paradigmu. Jer uz nedostatak totalnih teorija, postmoderno stanje karakterizira i “postmoderna” akademija koja je nesklona mišljenju i razvijanju novih ideja. Prema Graeberovim riječima: “U najvećoj mjeri, akademski su djelatnici dužnosnici, učitelji, administratori; previše razmišljanja često se može smatrati zapravo neumjesnim” (str. 10). Suvremena akademija nije nužno prostor slobode što je iskusio i sam Graeber, koji je na Yaleu, zbog svoje političke djelatnosti, dobio otkaz. No kako i sam kaže, nije isključivo političko opredjeljenje predstavljalo problem nego i samo mišljenje: “Zapravo, nikad nisam sasvim siguran što mi je donijelo više nevolja za vrijeme mojeg boravka na Yaleu (gdje su mi nadređeni u jednom trenutku izravno rekli da je jedan od mojih problema u tome što previše objavljujem i imam preveliku potporu studenata): moja politička uvjerenja ili jasno uvjerenje da akademski život treba biti u velikoj mjeri povezan s potragom za znanjem i idejama? Imao sam prilike vidjeti većinu svojih najvitalnijih i najživopisnijih prijatelja i intelektualnih sumišljenika kako bivaju uništeni ili marginalizirani, proglašeni nesposobnima operirati u sustavu visokog obrazovanja, od kojeg se ne očekuje da njeguje kreativnost, nego da lomi studente, potiče nesigurnost i strah kao način života te, u konačnici, iskorijeni onaj istinski osjećaj radosti u učenju koji većinu studenata potiče da svoje živote prije svega posvete akademskom pozivu” (str. 10).

Iz tih je razloga drugi dio knjige uglavnom posvećen Marcelu Maussu, tj. njegovim manje poznatim zamislima o ulozi antropologije u razvoju revolucionarne društvene teorije. Maussa je posebno zanimala primjena rezultata komparativne antropologije jer je smatrao da se njome može obuhvatiti sav raspon ljudskih mogućnosti u svrhu razvoja alternativa kapitalizmu. Svrha drugog dijela knjige jest ponovno humaniziranje i politiziranje društveno-humanističkih znanosti, tj. knjiga predstavlja “pokušaj da se barem počne osmišljavati kakva bi humanistička društvena znanost – ona koja ne napušta sve što je istinski vrijedno u pojmu ‘znanosti’ – zapravo mogla biti” (str. 21). Iako je drugi dio knjige dosta ekstenzivan, dojmama sam da je s prvim dijelom postignuta glavna svrha djela.

U konačnici, prema Graeberu, antropolozi i društveni teoretičari trebali bi se posvetiti osmišljavanju i zamišljanju novih totaliteta koji bi život učinili smislenijim i boljim. To je, čini mi se, osnovna i najvažnija ideja knjige *Prema antropološkoj teoriji vrijednosti* Davida Graebera.

Duško Petrović